

МЕТОДИКА ПІДГОТОВКИ ТА СТВОРЕННЯ АПРОБАЦІЙНИХ ВИСТАВОК В ЕКСПОЗИЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

З метою втілення засадничо-програмних і реекспозиційних завдань музею та беручи до уваги запити в суспільстві на осучаснення експозиції, науковці приділяють більше уваги дослідженням, які через експозицію інституції висвітлюватимуть роль України та її народу в загальносвітових процесах, що відбувалися в період, означений темою та профілем музею. Це, зокрема, «українське питання» в розрізі Першої світової війни, історія греко-католицької церкви в роки Другої світової війни та в добу повоєння, примусові переселення на тлі воєнного часу, гуманістичний подвиг українців –Праведників народів світу, українці у військових формуваннях армій країн Антикомінтернівського блоку та інші. Максимально імплементувати в життя вищезначені завдання та акцентувати деякі теми і проблеми було вирішено через низку апробаційних виставкових проєктів. Отже, науковці поставили мету: випробувати на практиці кілька моделей-образів побудови виставок, максимально наближених за своїм візуальним, вербальним і змістовим наповненням до пропозицій, викладених у концепції реекспозиції. Такий підхід дає можливість обрати оптимальні шляхи реалізації трансформаційних засад експозиції.

Упродовж 2018 р. з метою апробації тем були створені такі виставкові проєкти: «Берестейський мир», «(Не)забутий плацдарм», «УГКЦ – час випробувань», «Праведний шлях: українці-рятівники» та «Вирване коріння». Про методику підготовки та створення, труднощі, про успіхи та особливості виставок йтиметься нижче.

«Берестейський мир». Мало хто очікував побачити виставку з такою назвою в музеї історії Другої світової війни. Але варто нагадати, що уперше науковці музею поєднали розповіді про найбільші трагедії ХХ ст. ще у вересні 2009 р. на виставці «Світові війни мовою плаката». Уже в 2014 р. було створено виставковий проєкт «Апокаліпсис ХХ століття. Світові війни», що став результатом кількарічних досліджень музею. В умовах початку збройної агресії Російської Федерації проти України музейники прагнули показати антигуманну, нищівну сутність світових війн та застерегти людство від розпалювання нової планетарної воєнної катастрофи. Стало очевидно те, що осмислення історії Другої світової війни в Україні неможливе без прив'язки її до Першої світової,¹

яка не вирішила (а в багатьох випадках лише ускладнила) суперечності між основними геополітичними гравцями, призвела до руйнації імперій. Лейтмотивом виставки стало твердження про те, що Перша світова війна, у якій українці як бездержавна нація брали участь по різні боки фронту, актуалізувала «українське питання»; укладання першого під час війни мирного договору в Бересті зробило УНР однією з перших незалежних держав у Європі, які постали на руїнах імперій. Основою архітекτονіки виставки став тризуб, здавна відомий на українських землях символ, затверджений Центральною Радою в 1918 р. як герб УНР. Тому саме у формі тризуба розміщені горизонтальні вітрини. Тема участі українців у бойових діях Першої світової висвітлювалася за допомогою портретів українців, які воювали по різні лінії фронту, їхніх листів, документів та особистих речей. Більшість із цих матеріалів зібрані в рамках гуманітарного музейного проекту «Родинна пам'ять про війну» [1]. Зразки зброї та військового спорядження армій країн Антанти та Четверного союзу, знайдені українськими пошуковцями в 2016 р. в Карпатах, перенесли відвідувача у тривожну атмосферу 1914–1918 рр. На центральній осі тризуба – матеріали, присвячені становленню УНР, державотворчим процесам, які відбувалися в той період, та безпосередньо підписанню й політичному значенню Берестейського мирного договору. Порушену тему науковці музею не змогли б розкрити без співпраці з провідними архівними установами України та приватними колекціонерами.

Героїчний, трагічний, помилковий... Яким був восени 1943 р. Букринський плацдарм? Ці питання постали перед науковцями під час роботи над виставкою «(Не)забутий плацдарм», яка доповнює зміст тієї частини експозиції музею, де йдеться про форсування Дніпра та вигнання нацистів із Києва. Матеріали виставки, розміщені в човнах, в унісон з експозиційним полотном передають драматизм і напругу боїв на Букринському плацдармі, ретранслюють не лише подієве полотно, а й антропологічний формат боїв на Букрині. Фото Абрама Кричевського, зроблені в жовтні 1943 р., вдало візуалізують епоху, дисонуючи з діарамним полотном, де зображені бійці в однакових одностроях, добре озброєні, у чистих плащ-наметах. На фото вони одягнені хто в що, зі зброєю і без неї... Чорна тканина, протягнута через виставковий простір, неначе хвиля, ілюструє страшний вир дніпровської води, який поглинув тисячі життів. Таке художнє рішення породжує у відвідувача різні асоціації. Одна з них – це хвиля одягнених у чорний одяг бійців, які то падають, то піднімаються у страшному розпалі боїв.

Під час дослідження фондової колекції науковці підібрали комплекси матеріалів учасників боїв: фото, документи, листи, грамоти Героїв Радянського Союзу, речі... Вони здавалися звичними, типовими для експозиції музею. У тих небагатьох листах, написаних у вирі подій вересня – жовтня 1943 р. на Дніпрі, відчувалася і віра в перемогу, і відчай... Музейники добирали цікаві епізоди з біографій, думали, як створити й поєднати образно-реліквійні комплекси та відповісти на ті питання, що виникали. Акцентним експонатом

стали спогади учасниці боїв на Букринському плацдармі санінструктора Олександри Волкової, написані в 1993 р. [2]. Саме цей сучасний документ відіграв пріоритетну роль і допоміг обрати найкраще експозиційне рішення. Ці спогади рефренують головну сюжетну лінію виставки. Написані через піввіку після подій, вони надзвичайно точно відтворюють глибину часу, віддзеркалюють жахливу картину боїв і людські відчуття через товщу літ: «...Всі затамували подих, йдучи назустріч смерті... Ланцюгом передали від замполіта: "Ні кроку назад. Розстріл"». «Багатьом було 19... Лейтенант Шаталов ще й полюбити не встиг...». «...Живі тільки двоє і я (з роти). Зволікати не можна було. Бронетранспортери йшли на нас. Ми побігли назад до кручі... Вже майже біля води зайняли окопи і провели ніч. Ще дві доби без їжі, без допомоги, під обстрілами і бомбами. Через три доби ввечері на човні переправився до нас старшина роти. Привіз мішок хліба і відвареної свинини. Першою побачив мене. Годувати немає кого. Я плакала...». Ці слова не можуть залишити байдужим нікого... Документ, написаний по війні, допоміг по-новому «прочитати» артефакти воєнного періоду.

Слід зазначити, що події на Букринському плацдармі в експозиційному просторі та на виставкових проектах Меморіалу подавалися зазвичай як складник битви за Дніпро та визволення Києва від нацистів. «(Не)забутий плацдарм» став спробою виділити Букринську операцію із загальної канви подій, адже за своїми масштабами, важливістю та напруженістю вона не поступалася найбільшим бойовищам німецько-радянської війни.

Результатом дослідження теми гуманістичного подвигу українців (йдеться про порятунок українцями євреїв в умовах окупації) став черговий апробаційний виставковий проект – «Праведний шлях: українці-рятівники». Зазначимо, що тема Голокосту в Україні певною мірою розкрита в головній експозиції. Проте жодного разу тема українців-Праведників, українців-Рятівників не виокремлювалася в окремий виставковий проект, створений на основі оригінальних артефактів. Якщо про почесне звання «Праведник народів світу», запроваджене ізраїльським Національним центром пам'яті жертв Катастрофи та Героїзму Яд Вашем, музейники розповідають в експозиції та під час освітніх заходів, то хто такі українці-Рятівники в контексті історії Голокосту відомо не всім. Експозиційне полотно виставки відтворює, зокрема, й історію праведного шляху ненагороджених рятівників.

Які засоби допомогли відтворити головний задум?

Науковці-музейники, куратори проекту завжди усвідомлюють, що кожна група відвідувачів віддає перевагу певним методам сприйняття, а тому намагаються подати інформацію відразу кількома способами. Важливо визначити смислові лінії та наголосити на емоційних акцентах, які мають створити цілісне враження від експозиції. Головною смисловою лінією виставки «Праведний шлях: українці-рятівники»

і є, власне, праведний шлях, створений з українських рушників і таліту (єврейського молитовного покривала) [3; 4]. Невипадково саме ці символи музейники взяли за основу образу. Адже вони є своєрідними кодами, що відкривають шлях до висот духовного пізнання і мають велике сакральне значення для обох народів. Рушник для українців – це магічне полотно, оберіг для всієї родини від усіляких негараздів. Таліт – символ єврейської ідентичності, який супроводжує євреїв під час важливих життєвих подій. Смысловая лінія – як уособлення праведного шляху – проходить крізь усі вітрини-куби і відтворена родинними рушниками, вишитими сорочками та іншими національними родинними реліквіями українців-рятівників [5; 6; 7].

Один із найемоційніших експонатів виставки – малюнок Зінаїди Волковинської «Портрет невідомої», на якому зображена невідома єврейська дівчина, яка восени 1943 р. вибралася з Бабиного Яру і вижила завдяки допомозі жінки, котра жила поруч з урочищем [8]. Єврейка, яка їхала в поїзді, розповіла цю історію художниці. Волковинська намалювала незнайомку, так і не спитавши її імені. Емоційно підсилює сприйняття малюнка лист-звернення науковців до відвідувачів: «В очах незнайомки, від яких несила нікому сховатись, художниця бачила горе. Горе, виснаження, неспокій, знаки смерті, почуття провини, тугу за тими, хто ніколи вже не повернеться... Скільки їх, урятованих і рятівників, ніхто не знає. Був час – мовчати або просто забути. А потім уже ніхто не міг розповісти. Їх багато, невідомих українських рятівників, не визнаних Праведниками офіційно. Вони й рятували не заради визнання. Просимо всіх небайдужих розповідати, записувати, розшукувати, надсилати «живі історії» шляхетності рятувальників. Вони увійдуть до масштабного проекту «ПортретиUA», який започаткував Національний музей історії України у Другій світовій війні». Це справжній зворотний зв'язок із відвідувачем, що є важливим під час створення нових експозицій.

На виставці представлені 32 персональні історії порятунку з різних регіонів країни, які стали свідченням гуманної поведінки в нелюдських умовах. У процесі підготовки виставки та опрацювання й аналізу фондозбірні музею науковці відібрали комплекси матеріалів 12 українців, які рятували євреїв. Тому пріоритетним завданням було комплектування фондової колекції за цією темою. Музейники встановили контакти з родинами Праведників народів світу та розшукали сім'ї ненагороджених рятівників. Отож, упродовж декількох місяців було зібрано 20 драматичних історій українців! [9]. Тому з упевненістю можна стверджувати: основу виставки становлять нові надходження з фондів Національного музею історії України у Другій світовій війні. Робота з комплектування матеріалів триватиме.

Одним з основних принципів, який беруть до уваги музейні науковці під час підготовки та створення виставкових проектів, є те, що українська Друга світова охоплює значно ширше коло історичних питань та виходить за хронологічні рамки події. Отже,

боротьба українського населення за незалежну державу, доля цивільного населення, трагічні наслідки політики тоталітарних режимів (зокрема, депортаційні процеси) та історія греко-католицької церкви (УГКЦ) є також історією української Другої світової. Відповідно ці теми мають бути представлені в майбутній новій експозиції музею, а значить, попередньо досліджені та апробовані в теперішній.

У фокусі апробаційної виставки «УГКЦ – час випробувань» опинився найтяжчий етап діяльності греко-католицької церкви – від її формальної ліквідації на Львівському соборі 1946 р. до виходу з катакомбного становища. Водночас, хронологічні рамки виставки вийшли далеко за межі Другої світової війни і навіть доторкнулися до незалежності України (у частині, присвяченій діяльності кардинала Любомира Гузара). Уже в назві закладено суть експозиції, де вперше музейними засобами було відтворено ключові події з історії церкви, вшановано пам'ять священників та вірян – греко-католиків.

Важливим завданням для науковців та художників музею було адаптувати внутрішній архітектурний простір до нових експозиційних потреб, а таку складну тему «вписати» в сучасний експозитарний простір. Адже експозиція музею досить гармонійна, виважена та продумана. Виставка доповнила та стала логічним продовженням розділу експозиції залу № 12 «На перехресті війни та миру», що розкриває діяльність УПА та підпілля ОУН в умовах реставрації радянського тоталітарного режиму. Важливим елементом художнього рішення стало використання в оформленні білого кольору, який у церковному житті є сакральним-символічним. У залі, що розповідає про завершальні бої на території України, цей колір став символом божественного світла та надії, який випромінювала греко-католицька церква в умовах воєнних страждань, репресій, повоєнних проблем тощо. Частиною образно-реліквійної композиції залу є червоні прапори радянських військових частин, які брали участь у вигнанні нацистів з території України. У контексті виставки вони також відіграли певну роль, бо саме під червоними прапорами радянської влади греко-католицька церква змогла вистояти в повоєнні десятиліття, як, власне, і під час періоду нацистської окупації. В експозитарному просторі залу композиція «Відвоювалися...», зроблена із трофейної німецької техніки та залишків зброї. Отже, греко-католицька церква (маємо на увазі виставку «УГКЦ – час випробувань») буквально затиснута між двома тоталітарними режимами, уособленням яких у залі є червоні прапори і залишки німецької техніки.

В експозиції – єдиний уцілілий портрет 35-річного священника греко-католицької церкви Йосипа Райха з Тернопільщини [10]. У роки Другої світової війни священник допомагав українцям вижити: під час нацистської окупації став посередником між німецькою владою і громадою села та сприяв пом'якшенню дій окупаційної влади. У квітні 1944 р. був по-звірячому закатований поляками, які діяли у складі винищувальних батальйонів НКВД. За цим портретом – історія родини Йосипа Райха, що пережила

надважкі випробування. У сім'ї священника було п'ятеро дітей: Володимир (1921 р. н.) – надрайонний провідник ОУН з пропаганди, загинув у червні 1944 р. у бою з НКВД; Любомир (1922 р. н.) – у квітні 1944 р. мобілізований до лав Червоної армії, на розподільчому пункті в Білій Церкві (Київська область) був заарештований за доносом про зв'язок із ОУН, подальша його доля невідома; Роман (1929 р. н.) – у 1945 р. депортований до Сибіру, звільнений у 1946 р.; Ярослав (1931 р. н.) – політв'язень ГУЛАГу, звільнений у 1958 р. У 1945 р. дружину священника Олену та двох малолітніх дітей, 15-літнього Ярослава і 5-річну Дарію, виселили до Сибіру (Красноярський край, РРФСР), де вони перебували 13 років. Цей портрет поруч із портретами своїх батьків та дітей зберігала все своє життя зв'язкова ОУН Ганна Зелінська (Покропивна) [11]. У 2017 р. вона поділилася цією історією та передала на зберігання до музею артефакт, який акумулював і співпереживання, і біль цілої родини.

Реліквійна виставка «УГКЦ – час випробувань» не претендувала на цілковите і всебічне висвітлення історії греко-католицької церкви в роки війни та в катакомбний період. Вона лише окреслила деякі неоднозначні питання, зробила спробу перевести їх із політичної в історичну площину і дала відповідь на них мовою музейних матеріалів.

Результатом тривалої науково-дослідницької роботи з теми примусових переселень на тлі війни став виставковий проект «Вирване коріння». Уперше у форматі виставки представлено тему депортаційних процесів 1944–1951 рр. Експозиційному втіленню теми в такому форматі передували музейні експедиції з комплектування фондової колекції до Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей. На вересень 2017 р. фондозбірня Музею налічувала близько 20 персональних комплексів учасників і свідків українсько-польського трансферу, це понад 100 музейних предметів [12]. Упродовж 2018 р. комплектування з теми тривало. Окремі розділи виставки поповнювалися унікальними експонатами вже у процесі монтажу експозиції. Науковці музею, що були у відрядженні у Львівській області, у родині Мачилів виявили документ (довідку про реабілітацію), у якому чітко вказано дату виселення – 21 жовтня 1947 р. [13]. Це дало змогу за допомогою оригінальних матеріалів проілюструвати в експозиції операцію «Захід».

У листопаді 2018 р. була організована спеціальна музейна експедиція до Бахмутського району Донецької області. Саме туди до сіл Званівка, Верхньокам'янське та Роздолівка в ході виконання угоди 1951 р. між Радянським Союзом і Польщею про обмін ділянками державних територій («Акція-51»)¹ були примусово переселені

¹ «Акція-51» – примусове виселення українців із території Західної Бойківщини було здійснено протягом червня – жовтня 1951 р. Депортації зазнали мешканці 45 сіл Нижньо-Устрицького, Стрілківського та Хирівського районів тодішньої Дрогобицької області. Відповідно до «Угоди між СРСР і Польською Республікою від 15 лютого 1951 р. про обмін ділянками державних територій» у південні та східні області України були виселені 32 тис. осіб (Кляшторна Н.О. Акція-51. Останні свідки. – Вінниця, 2006. – С. 23).

332 українські родини (1436 осіб) із с. Ліскувате Хирівського району Дрогобицької області [14]. Акцентним в експозиції став переселенський квиток Марії Стиранець, який є втіленням цинізму радянської влади, свідченням спланованої акції створити «людину-переселенця» – без прав, без коріння, без можливості повернення... [15].

Для експонування виставкового проекту було обрано експозиційний зал, присвячений завершальним боям на території України. Виставка гармонійно доповнила розділ експозиції «На перехресті війни і миру». Саме в цьому просторі розкрита тема депортації кримських татар у травні 1944 р. та презентуються окремі комплекси матеріалів українських родин переселенців. Через виставковий простір пролягли домоткані доріжки з Дніпропетровщини та Донеччини, дерев'яні колеса від возів – як символічний образ важкого і виснажливого шляху вирваних із корінням із рідного дому, розсіяних по світу українців [16; 17]. Він веде від долі однієї родини до іншої, починаючи від десятків тисяч біженців, які на завершальному етапі німецько-радянської війни втекли на Захід перед поверненням радянської влади, закінчуючи сотнями тисяч депортованих, яких змусили покинути свої будинки, церкви, могили рідних... Автентичні колеса від возів є уособленням коліс історії, які можуть спірально повторити всю її круговерть. Вони є своєрідним містком у сьогодення. Адже в наш час в умовах російсько-української війни та окупації частини Донбасу колесо історії закрутилося в протилежну сторону і повернуло у вир неспокою тисячі родин, які стали вимушеними переселенцями.

Підвелися колеса історії –
Покотилися в далеч віків.
Обережно! Можливі повторення!
Бо ніхто їх спинить не посмів.

Ці рядки з вірша Ганни Чубач, «умонтовані» у виставкову композицію, актуальні, як ніколи.

«Почуття нового» – таку назву має стаття в газеті «Радянська Україна», на яку падає тінь від ручного хреста Любомира Гузара, уміщеного в експозиційному просторі [18; 19]. Тінь від хреста чи хрест на всьому новому, що декларувала радянська влада, чи фальш радянської пропаганди, яка вселяла думку, що все нове – це добре? У такий спосіб музейники спонукають відвідувачів самим дати відповідь на ці запитання чи трактувати їх інакше. Адже поруч у газеті – текст так званої Люблінської угоди від 9 вересня 1944 р. «Про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР», підписаної між маріонетковими Урядами УРСР і Польським комітетом національного визволення (ПКНВ). Договором передбачалося, що «евакуація є добровільною». Але вже з кінця 1945 р. методи переселення до УРСР за своєю бруталністю можна цілком ототожнити з депортацією супроводжуваною

спаленням сіл, терором проти мирних мешканців, силовим придушенням будь-якої протидії переселенню. Обмін населенням розтягнувся на півтора року, до 1946 р.

Привертає увагу музейна інсталяція «Тіні втраченого дому», створена з автентичних речей родин, примусово переселених упродовж 1944–1951 рр. Швейна машинка, тесло, фігарей, праска, коритце, валіза, куфер, жорна – це як запах «бабусиної скрині» – рідного дому, який берегли, сподіваючись повернутися [20].

До «прочитання» виставкових проектів були залучені образно-реліквійні композиції експозитарного простору залів, які потребували змін. Образ втрат України у війні (журавлиний клин, створений з оригінальних музейних предметів, що проходить через усю експозицію музею) підсилено у відповідних залах плащ-наметами та українськими рушниками. Разом із декількома вилученими з експозиції червоними прапорами було усунуто пафос і ейфорію боїв за Київ у залі № 11, де розміщено виставковий проект «(Не)забутий плацдарм». У наступному залі, де йдеться про завершальні бої на території України, акцентовано увагу не тільки на військових (образ втілений у плащ-наметах), а й на значних цивільних втратах (образ втілений через рушники) та проблемах, які виникли після вигнання нацистів. Зокрема, виставковий проект «Вирване коріння» засвідчив, як багато страждань і випробувань довелося пережити визволеному від нацистської окупації українському народові.

Отже, завдання музейників полягає в тому, щоб не лише зібрати матеріал – вагоме джерело для вивчення історії свого народу, а й крізь призму виставкових проектів долучитися до формування у громадян української ідентичності; розширити їхні знання зі складних сторінок буття українського народу та наблизити відвідувача до розуміння історичних проблем. Такі проекти дають можливість ввести до наукового обігу нові експонати, показати унікальні раритети з колекцій інших музеїв та приватних колекцій.

Джерела та література:

1. Генеральний каталог. – З.З. Остапенко, Г.О. Дахненко, І.І. Кудря // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі – фонди НМІУДСВ).
2. Спогади Волкової О.М. 1993 р. // Архів сектору бойових шляхів військових частин і з'єднань та біографістики героїв війни Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс.
3. Обрядові рушники В. Верес // Фонди НМІУДСВ. – КН-205317/2–3. – ОМ-2219/2–3.
4. Таліт А. Подольського. // З родинного архіву А. Подольського.
5. Вишита сорочка Герасимчука П.І. // Фонди НМІУДСВ. – КН-274665. – РТ-4869.

6. Домотканий килим Марчук Г.Т. // Фонди НМІУДСВ. – КН-272894. – РТ-4657.
7. Вишита сорочка Кунденко М.І. // З родинного архіву Рибченко Л.В.
8. Портрет невідомої. – // Фонди НМІУДСВ. – КН-218179. – ОМ-2929.
9. Генеральний каталог. – М.М. Андрієвська, О.А. Іванцова, О.М. Пустовалова, Ф.М. Бугайова та інші // Фонди НМІУДСВ.
10. Портрет Райха Й.В. // Фонди НМІУДСВ. – НД-30772.
11. Генеральний каталог. – Й.В. Райх // Фонди НМІУДСВ.
12. Світлана Даценко. Маршрутами переселень. За матеріалами музейних експедицій тернами Західної України. Військово-історичний меридіан: електронний науковий фаховий журнал. / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс; Інститут історії України НАН України. – С. 115.
13. Довідка № 4/5-22953 Управління внутрішніх справ Львівської області про реабілітацію членів родини Мачилів // Фонди НМІУДСВ.
14. Тутова Н.О. Бойківщина – Донбас. Збережемо пам'ять. – Житомир, 2017. – С. 57.
15. Переселенський № 74847 квиток Стиранець М.Г. // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5893.
16. Домоткані килими родини Скороходів. // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5921; ТФ-5920.
17. Колесо від візка родини Бака В.В. // Фонди НМІУДСВ. – КН-264351. – РД-263.
18. Газета «Радянська Україна» № 179 від 12.09.1944 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-217101. – Г-76545.
19. Хрест ручний особистий Гузара Л.Я. // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5818.
20. Особисті речі родин-переселенців: швейна машинка, тесло, фігарей, праска та інші. // Фонди НМІУДСВ. – КН-279222. – РР-2858; КН-272715. – РР-2846; КН-272717. – РД-328; КН-272881. – РМ-2479 та інші.